

УДК 001.891 І.Франко:398.2(=161.2)

УКРАЇНСЬКА ЕТІОЛОГІЧНА ЛЕГЕНДА В НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Марія КАЧМАР

*Інститут народознавства НАН України, відділ фольклористики,
просп. Свободи, 15, Львів, Україна, 79000,
тел.: (+38032) 297-01-56, e-mail: ina@mail.lviv.ua*

Звернено увагу на етіологічні легенди, твори про причини походження явищ природи та суспільного життя, у збирацькій, видавничо-упорядницькій та дослідницькій роботі Івана Франка. Розглянуто легенди про походження у записках І. Франка, проаналізовано наукові студії автора про цей пласт народної прози. Особливо наголошено на важливій ролі І. Франка в процесі організації збирацької та видавничої діяльності.

Ключові слова: етіологічна легенда, І. Франко, мотив, дефініція, міграційний характер, народна проза.

Постать Івана Франка в історії української культури велична, а його праця титанічна й актуальна для численних поколінь українців. Особливе місце в наукових пошуках дослідника посіла усна словесність, зокрема народна проза, активним записуванням і вивченням якої І. Франко займався протягом життя. Цей вектор зацікавлень ученого став об'єктом наукових студій Олексія Дея, Василя Сокола, Ганни Сокіл, Святослава Пилипчука та ін. Дослідники зосередилися на збирацькій, упорядницькій та видавничій роботі І. Франка, аналітичному студіюванні фольклорних текстів, полишивши певною мірою на периферії етіологічні легенди, яким науковець приділив значну увагу.

Етіологічні легенди, за сучасним визначенням, твори народної прози, котрі в персоніфікованій, алегоричній, символічній формі пояснюють причини походження якого-небудь явища природи чи суспільного життя [13, с. 27]. Початок публікацій цих фольклорних зразків припадає на середину XIX століття (рубрика «Рассказы о первотворении» в «Записках о Южной Руси» Пантелеймона Куліша). Згодом у 70-х роках з'явилися збірники народної прози Павла Чубинського та Михайла Драгоманова, в яких етіологічні легенди посідають за чисельністю зразків чільне місце. Активізація зацікавлень творами про походження в едиційному та теоретичному напрямках припадає на кінець XIX – початок XX століття. Плідно працюють у цій сфері Володимир Гнатюк, Володимир Шухевич, А. Онищук та ін. Особлива місія належить у цьому процесі І. Франкові, який, за словами С. Пилипчука, «спрямовував зусилля на публікацію легенд, переказів та оповідань, їх систематичне уведення у науковий обіг, при цьому намагався давати належний коментар до оприятлених зразків, артикулюючи перспективні напрями студіювання матеріалу та частково вирішуючи задекларовані проблеми» [12, с. 622]. Так, у 1894 році, формуючи рубрику «Із уст народа» в «Житі і слові», І. Франко зазначив, що фольклорний матеріал, зважаючи на обмежений обсяг журналу, треба публікувати з вибором, «налягаючи поперед

усього на матеріали досі найменше зібрані (казки, легенди, анекдоти, місцеві перекази), на мотиви та варіанти досі незвісні» [19, т. 53, с. 413]. Результатом цього стало видання у чотирьох томах збірника дев'ятнадцяти текстів українських етіологічних легенд у записях О. Франко, В. Охримовича, А. Кралицького, І. Франка та безіменного збирача [5, с. 219].

Через кілька років центром наукового життя стає НТШ у Львові. Один із пріоритетних напрямів Етнографічної комісії НТШ, головою якої в 1898–1914 роках був І. Франко, стало записування народної творчості й відповідно складання планів та програм, пов'язаних з підготовкою видань конкретних жанрово-тематичних груп фольклору [15, с. 159]. У 1899 році в «Літературно-науковому віснику» опубліковано програму «В справі збирання народних легенд», авторами якої були І. Франко та В. Гнатюк. Бажаючи видати збірку народних легенд, вчені звернулися з проханням записувати такі матеріали та присилати їх. План майбутнього видання передбачав поділ матеріалу на 8 розділів, серед яких й біблійні легенди Старого Завіту. Тут варто звернути увагу, наголосили дослідники, на «оповідане про сотворення світа, про буття ангелів, про гріх Адама, про Адамову смерть, про потопа світа, і на цілий ряд оповідань на тему: відки взялося се або те?» [2, с. 176]. Результатом копіткої збирацької та упорядницької роботи став вихід у світ двотомного видання «Галицько-руські народні легенди», за словами Миколи Мушинки, першого найповнішого і до сьогодні неперевершеного в слов'янській фольклористиці збірника легенд [10, с. 91].

Окрім упорядницької та видавничої діяльності, І. Франко проявив себе також і як активний збирач етіологічних легенд. Йому належить кілька фіксацій: серед 20 зібраних легенд – 7 етіологічних зразків. Проаналізувавши жанрово-тематичний спектр прозових записів І. Франка, В. Сокіл зазначив, що переважна більшість із них припадає на ранній період діяльності вченого – 70–80-ті роки XIX століття [14, с. 11]. Їх записано у селі Нагуєвичі Дрогобицького та с. Лолін Стрийського повітів і вперше надруковано у «Житі і слові» та «Галицько-руських народних легендах» у зібранні В. Гнатюка. Це твори: «Бог і Біда», «Супірка Бога з чортом при творенні світа», «О сотворенні смереки, вовка і вільхи», «Відки взялися поли», «Звідки взялися воші і блохи», «Чому каня дощу просить», «О потопі і однорозі». У легенді «Бог і Біда» представлено народну космогонію: створення землі та збільшення її поверхні, в яких активну участь беруть Бог та нечистий. Центральний мотив твору своєрідний порівняно з іншими українськими записами: «Узяв Він (Бог. – М. К.) дрібочку того чорного, що за ніхтем, видовбав, духнув на того, а з того зробився кусень землі, от такий, може, як верета» [1, с. 14]. У більшості українських варіантів землю виносить з дна моря Сатанаїл (чорт, Біда, Триюда) [1, с. 5; 9, с. 90; 17, с. 143; 20, с. 2]. Упущення мотиву пірнання на дно моря за землею відображає трансформацію сюжету з плином часу: відбулося зникнення міфем у структурі мотиву, витіснення їх реалістичними елементами, що спровокувало подальшу зміну сюжету. У легенді «Супірка Бога з чортом при творенні світа» народна традиція представила почергове виникнення окремих явищ природи та суспільного життя як боротьбу Бога з антагоністом (чортом, що робив все наперекір): Бог зробив вівцю, чорт – козу, Бог – пса, щоб чоловікові служив, а Біда – вовка, щоби йому шкодив; Пан Біг поставив церкву, а Біда зараз коло неї коршму; Пан Біг зробив млин, а Біда – фірас (тартак) [4, с. 186]. Образи Бога та Його антипода у цьому творі генетично пов'язані з давніми образами культурних героїв трікстерного типу [7, с. 46], де культурний герой є творцем усіх благ для людей, а трікстер (його брат) у різний спосіб намагається зіпсувати ці блага або створює свої. За таким же принципом побудована легенда «О сотворенню смереки, вовка і вільхи»: Бог створив найкрасивіше дерево смереку, чорт понабивав у неї цвяхів, з

яких утворилися сучки, нечистий зробив, вовка, щоб Бога вкусив, та не міг його оживити і сам від цього постраждав [4, с. 181–182]. Доволі цікавий, не відомий в інших варіантах, прозовий зразок про бджіл: їхнє походження із нутроців апостола Петра [1, с. 70]. На певні паралелі із зарубіжного фольклору, зокрема про походження бджіл з нутроців бика, вказав Микола Сумцов у праці «Из сказаний о пчелах» [16, с. 177]. Зазначимо, що народний твір зберіг ще кілька цікавих моментів: поява бджолиного рою на стовбурі дерева відображає одну з етнографічних реалій (бортництво як початкову стадію розвитку бджолярства на українських землях), а також слугує трансформацією образу світового дерева з бджолиним роєм у його середній частині, який ширше представлено в народних колядках [6, с. 62]. Доволі давню інформацію про господарські заняття зберегла легенда «Звідки взяли воші і блохи»: «То ще перед потопом було. Людий було мало, земля родила добре, не потребували так тяжко робити як тепер. Ще чоловіки то на польоване йдуть, то на риби, а жінки сидеть дома» [1, с. 29]. Однак у тексті упущено мотив появи вошей і бліх з пороху, в якому закодована їхня хтонічна природа (зв'язок зі землею), хоча й збережена семантика інородності, чужості людському соціумові [11, с. 340]. Запис легенди «Чому каня дощу просить» відображає загальноукраїнську традицію трактування особливостей цього птаха: каня кричить у посуху, просячи у Бога дощу, вона покарана за непослух, тому мусить пити літаючи, коли дощ іде [4, с. 186]. Особливість Франкової фіксації полягає у тому, що події у творі співвіднесено із часом космотворення («Як Пан Біг сотворив світ»). У легенді «О потопі і однорозі» представлено загальнопоширений мотив походження гір після Ноевого потопу: вода перла й поздувала землю [4, с. 185]. Ці фольклорні зразки використав І. Франко у праці «Потопа світу. Оповідання з Письма Святого», вказуючи на велику популярність та продуктивність серед народу біблійної оповіді: «Кілько то народних повістей і повірок повитворювалося між простим народом на підставі того оповідання!» [18, т. 53, с. 73]. Зазначимо, що твори із цим сюжетним компонентом активно побутують й у наш час.

Кілька етіологічних легенд у власних та чужих записах помістив І. Франко у праці «Людові вірування на Підгір'ю»: про гори, плями на місяці, чому бузина проклята, тютюн, рогове тіло у людей, чому люди знають час своєї смерті [8, с. 160–218].

Значну кількість праць І. Франка присвячено дослідженню народних легенд та апокрифів, у яких учений, зазначив О. Дей, виявив себе і фольклористом, і істориком старої літератури одночасно [3, с. 104]. Прикметними у цьому плані є п'яти томна збірка «Апокрифів і легенд з українських рукописів» (1896–1910), наукові студії «П'яницьке чудо в Корсуні», «Святий Климент у Корсуні», «Наливайко в мідянім биці» та ін. Окрім того, саме І. Франкові належить одна із перших в українській фольклористичній науці класифікація народної прози й окреслення жанру легенди як «оповідання, в яким дійсність також перемішана з чудесним, але взятим з обсягу виображень і вірувань церковно-релігійних. Цілість має звичайно глибоку основу етичну, моралізуючу або філософічно релігійну» [19, с. 2]. Дослідник вказував також на мандрівний запозичений характер легендних сюжетів, які перейняті нашим людом із літератури християнської, біблійної, легендарної та єретицько-апокрифічної, однак відразу ж наголошував на тому, що «досить часто вони являються в переробках, dokonаних на нашій національній ґрунті під різнородними впливами культурно-історичними» [19, с. 2].

Окремого дослідження етіологічних легенд у І. Франка немає, однак у своїх працях дослідник звертався до аналізу деяких мотивів чи тематичних груп легенд про походження, у більшості в контексті розгляду апокрифічної літератури («Апокриф о Адамі», «В. Мочульський. Апокрифическое сказание о создании мира», «Історія української літератури. Часть І.

Від початків українського письменства до І. Котляревського», «Біблійне оповідання про сотворення світу», передмови до «Апокрифів та легенд з українських рукописів» та ін.). Детальніше хотілося б зупинитися на розвідці «Котра віра ліпша? Інтермедія Жида з русином», яка вперше побачила світ у 1909 році у 18 томі «Сборника Харьковского историко-филологического общества» під назвою «Інтермедія Жида з Русином». Згодом, на початку 1913 року вчений доопрацював і доповнив її. І. Франко опублікував текст інтермедії, яку він відшукав в рукописному фонді Народного дому, подав коротку історіографічну довідку дослідження цього твору, зокрема його джерел, і намагався провести паралелі з рукописною та усною традицією українців. Дослідник зазначив, «що в устах українського народу ся фацеція відома в двох редакціях, що дозволяє нам зробити дальший крок для пояснення загадки» [18, т. 39, с. 223]. Одна з них – легенда про суперечку жида з хлопом про те, у кого більше свят. Інша – легенда в записі В. Гнатюка, надрукована в 6 томі «Етнографічного збірника» про те «Чому поляки ходять обстрижені, а Русини залюбки носять довге волосся». Аналіз цього зразка етіологічної легенди з етногонічними мотивами, яка, без сумніву, пов'язана з інтермедією, дав І. Франкові підстави зробити певні висновки та спостереження: 1) подати визначення твору: «Се оповідання належить до ряду таких творів, що були укладені з виразною метою – пояснити чи то якесь місцеве явище (слід на камені, скеля в людській подобі), або якийсь загальний чи місцевий звичай, характерну прикмету чи привичку, обряд чи вірування» [18, т. 53, с. 224]; 2) вказати на загальнонаціональне, а то й ширше, побутування цих творів: «Не вважаючи на те, що такі витвори фантазії, здавалось би, повинні бути прив'язані до даного місця і до кожної місцевості інші, стрічаємо й тут масу спільного між різними, нераз дуже далекими околицями» [18, т. 53, с. 224–225]; 3) звернути увагу на міграційний характер легенд: «Інтересні легенди, утворені в одній місцевості, силою своєї ефективності, причіпляються до другої, третьої і т. д.» [18, т. 53, с. 225]. Усі ці риси характерні для легенд загалом та етіологічної зокрема.

Хотілося б зупинитися також на праці І. Франка, що стосуються одного із важливих циклів етіологічних легенд – творів про створення світу за участі у цьому процесі двох співтворців: Бога та Сатанаїла. Поширений цей мотив також в окремих апокрифах. Погляди І. Франка щодо походження концепції двох творців зазнали значної еволюції. У руслі міграційної школи та поглядів на це питання Михайла Грушевського, Михайла Драгоманова та ін., учений зазначав, «що оповідання ті (про сотворення світу Богом та Сатанаїлом) бузсумнівні оригінали усних народних оповідань у болгар, сербів, українців та великоросів, визначаються дуалістичним поглядом на сотворення світу [...]. Сліди богумильські в них бузсумнівні» [18, т. 31, с. 21]. На болгарські впливи вказував І. Франко також у праці «К истории апокрифических сказаний» [18, т. 28, с. 357]. Та згодом у студії «Історія української літератури. Від початків українського письменства до І. Котляревського», дослідник, присвятивши значну увагу аналізу богумильського вчення (розділ «Староболгарське письменство»), зазначив: «Те, що донедавна говорено про вплив богумилів на весь світогляд не лише болгар і сербів, але також інших слов'янських народів, головно українців, при ближчій огляді показалося фікцією, що не виходить поза наївний дуалізм між добром і злом у природі і в людському житті. Так само і в слов'янську літературу богумили не внесли нічого» [18, т. 40, с. 63]. Подібної думки дотримувалися Микола Костомаров, частково Олександр Веселовський та дослідники слов'янського світогляду ХХ століття (О. Таланчук, В. Євсюков, М. Попович та ін.). Звичайно, перелік праць І. Франка можна було б продовжувати, оскільки народна легенда, зокрема й етіологічна, перебувала в колі постійних

зацікавлень вченого. Важлива без перебільшень збирацька робота І. Франка, а передусім організаторська та видавнича, що посприяла великому зацікавленню, популяризації та дослідженню зразків народних легенд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. 12. – XI, 215 с.
2. *Гнатюк В.* В справі збирання народних легенд / Володимир Гнатюк, Іван Франко // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 8. – Кн. 12. – С. 176–178.
3. *Дей О.* Іван Франко і народна творчість / Олексій Дей. – К. : Держ. вид-во художньої літератури, 1955. – 299 с.
4. Жите і слово : вісник літератури, політики і науки / Видає Ольга Франко. – 1894. – Т. 2. – С. 179–188.
5. *Качмар М.* Українська етіологічна легенда на сторінках часопису «Жите і слово» / Марія Качмар // Українське літературознавство. – Львів, 2010. – Вип. 72. – С. 218–226.
6. Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового року / [упоряд., передм. і прим. О. І. Дея ; нотний матеріал упоряд. А. І. Гуменюк ; відп. ред. М. Т. Рильський]. – К. : Наукова думка, 1965. – 804 с.
7. *Левинтон Г. А.* Легенды и мифы / Левинтон Г. А. // Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т. Т. 2 / глав. ред. С. А. Токарев. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – С. 45–47.
8. Людові вірування на Підгір'ю / Зібрав д-р. Іван Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160–218.
9. Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. – К., 1876. – 434 с.
10. *Мушинка М.* Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / Микола Мушинка // Записки НТШ. – Париж ; Нью-Йорк ; Сідней ; Торонто, 1987. – Т. 207. – 332 с.
11. *Пастух Н.* Символіка гадів / Надія Пастух // Українська фольклористика : словник-довідник / укладання і загальна редакція Михайла Чорнопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – С. 339–341.
12. *Пилипчук С.* Іван Франко – дослідник неказкової фольклорної прози / Святослав Пилипчук // Народознавчі зошити. – 2012. – № 4. – С. 622–633.
13. *Сокіл В.* Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл. – К. : Наукова думка, 1995. – 157 с.
14. *Сокіл В.* «Скарб усної прозової словесності» в наукових зацікавленнях Івана Франка // Народна проза в записях Івана Франка / зібрав та впорядкував Василь Сокіл. – Львів : Інститут народознавства, 2006. – С. 7–13.
15. *Сокіл Г.* Українська фольклористика в Галичині кінця ХІХ – першої третини ХХ століття : історико-теоретичний дискурс / Ганна Сокіл. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 588 с.
16. *Сумцов Н. Ф.* Из сказаний о пчелах / Сумцов Н. Ф. // Этнографическое обозрение. – М., 1893. – Кн. 17. – С. 176–182.
17. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 1. – XXX, 466 с.
18. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
19. *Франко І.* [Передмова до збірки] «Галицькі народні казки» / В Берліні пов. Бродського із уст народа списав Осип Роздольський» / Іван Франко // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–3.
20. *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. 5 / Володимир Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т. 8. – 300 с.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2014
Прийнята до друку 28.10.2014

**UKRAINIAN ETIOLOGICAL LEGEND
IN IVAN FRANKO'S RECEPTION****Mariya KACHMAR**

*National Academy of Science of Ukraine, Institute of Ethnology, Folkloristics Department
15, Svobody Ave., Lviv, Ukraine, 79000,
tel.: (+380322) 297 01 56,
e-mail: ina@mail.lviv.ua*

The article draws attention to etiological legends (texts about the origins of natural phenomena and social life) in recording, publishing, and research activities of Ivan Franko. The legends about the origins in Franko's records have been considered and the scholar's research devoted to this layer of folk prose has been analyzed. Special emphasis is put on the essential role of Franko in organizing recording and publishing activity. The author also accounts for that fact that Franko reasonably indicated the migrating or borrowed character of legend plots, which were acquired by our people from Christian, Biblical, legendary and heretic-apocryphic literature. It has been remarked that Franko's initiatives contributed to the rise of interest in, popularization and analysis of folk legends.

Keywords: etiological legend, Ivan Franko, motive, definition, migratory character, folk prose.